ZAMONAVIY O'ZBEK ADABIY TANQIDCHILIGI VA UNING TASNIFIY MEZONLARI

To‘raqulova Odinaxon
Farg‘ona davlat universitetiFilologiya fakulteti
o‘zbek tili yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy o‘zbek adabiy tanqidchiligining shakllanish bosqichlari, uning ichki tuzilishi va tasnif mezonlari yoritiladi. Tanqidchilikni metodologik yo‘nalishi, tadqiq predmeti, janr shakllari, subyekti va baholash tamoyillari bo‘yicha tasniflash mumkinligi asoslanadi. Shuningdek, bugungi adabiy jarayonda tanqidchilik oldida turgan muammolar va rivojlanish istiqbollari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Adabiy tanqid, tasnif, mezon, metodologiya, amaliy tanqid, aksiologiya, tanqidchilik janrlari, adabiy jarayon.

Kirish. Adabiy tanqid adabiyotshunoslikning amaliy va baholovchi tarmog‘i sifatida badiiy asarni, ijodkor faoliyatini va umuman adabiy jarayonni tahlil qiladi, ularga baho beradi. «Adabiyotshunoslik lug‘ati»da adabiy tanqid joriy adabiy jarayon muammolarini o‘rganuvchi, yangi asarlarni baholovchi soha sifatida ta’riflanadi [1]. Tanqidchilik bir tomondan yozuvchi bilan o‘quvchi o‘rtasida vositachi bo‘lsa, ikkinchi tomondan adabiyotning o‘zini anglashi, o‘z qadriyatlarini belgilashi uchun xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O‘zbek adabiy tanqidchiligi o‘zining uzoq tarixiy ildizlariga ega. Mumtoz davrda tazkira janri, shoirlar haqidagi fikr-mulohazalar va Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug‘atayn», «Majolis un-nafois» kabi asarlari tanqidiy qarashning dastlabki yirik namunalari hisoblanadi [2]. Biroq tanqidchilik mustaqil kasbiy faoliyat sifatida XX asrda shakllandi. Shu sababli «zamonaviy tanqidchilik» deganda, odatda, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ayniqsa mustaqillik yillarida rivojlangan davr nazarda tutiladi.

O‘zbek adabiy tanqidchiligining so‘nggi yarim asrlik taraqqiyotini shartli ravishda uch bosqichga bo‘lish mumkin:

Birinchi bosqich — sho‘ro davrining ikkinchi yarmi (taxminan 1950–1980-yillar). Bu davrda tanqidchilik mafkuraviy bosim ostida rivojlandi. Biroq aynan shu sharoitda ham badiiylikni, so‘z san’atining o‘ziga xos qonuniyatlarini himoya qilgan kuchli tanqidchilar yetishdi. Izzat Sulton, Matyoqub Qo‘shjonov, Ozod Sharafiddinov, Umarali Normatov, Ibrohim G‘afurov kabi olimlarning nomi ko‘pincha shu davr bilan bog‘lanadi [3]. Ozod Sharafiddinovning «Adabiy etyudlar» (1968) kabi kitoblarida tanqid faqat kamchilikni ko‘rsatish emas, balki ijodkorning o‘sishiga xizmat qiluvchi vosita sifatida talqin qilinadi [4]. Olimning she’riyatga qo‘ygan talabchan mezoni, ya’ni har qanday she’r ham poeziya bo‘la olmasligi haqidagi qarashi tanqidchilikda badiiy didning o‘rnini ko‘rsatadi [5].

Ikkinchi bosqich — «qayta qurish» va istiqlol dastlabki yillari (1980-yillar oxiri — 1990-yillar). Bu davrda tanqidchilik uchun tarixiy haqiqatni tiklash, qatag‘on qilingan yozuvchilar merosini qayta kashf etish asosiy vazifaga aylandi. Cho‘lpon, Fitrat, Qodiriy, Hamza kabi ijodkorlar haqidagi yangi talqinlar, jumladan Naim Karimovning Cho‘lponga bag‘ishlangan risolasi bu jarayonning yorqin misollari sifatida e’tirof etiladi [6]. Tanqidchilik shu bosqichda ijtimoiy-tarixiy va qayta baholash xarakterini kuchli saqlab qoldi.

Uchinchi bosqich — 2000-yillardan hozirgacha. Bu davrda tanqidchilik metodologik jihatdan ancha rang-barang bo‘ldi. Zamonaviy dunyo adabiyotshunosligi nazariyalari, jumladan strukturalizm, intertekstuallik va recepsiya nazariyasiga qiziqish ortdi. Shu bilan birga, internet va ijtimoiy tarmoqlar tanqidiy fikrni bildirishning yangi maydonini yaratdi.

Natija va muhokama. Quyida zamonaviy o‘zbek tanqidchiligi uchun to'rtta asosiy tasnifiy mezon taklif etiladi.

Tadqiq predmeti mezoni. Bu mezon bo‘yicha tanqidchilik uch turga bo‘linadi:

1.Nazariy tanqid adabiy asarni baholash tamoyillarini, mezonlarini va tushunchalarini ishlab chiqadi.

2.Tarixiy tanqid o‘tmishdagi adabiy hodisalarni zamonaviy nuqtai nazardan qayta ko‘rib chiqadi.

3.Amaliy (joriy) tanqid yangi chiqqan asarlar va hozirgi adabiy jarayon haqida o‘z vaqtida fikr bildiradi.

O‘zbek tanqidchiligida amaliy tanqidning ahamiyati alohida. Chunki yangi asar chiqqanda o‘quvchi va yozuvchi uchun eng avvalo shu zahoti bildirilgan kasbiy fikr kerak bo‘ladi. Bu yo‘nalishning susayishi tanqidchilik «inqirozi» haqidagi gaplarga sabab bo‘lgan.

Janr-shakl mezon. Tanqidiy fikr turli janrlarda ifodalanadi. Asosiy janr shakllari quyidagilar:

1.Taqriz — yangi asarga qisqa, mazmun va baholovchi xarakterdagi javob.

2.Tanqidiy maqola — mavzu yoki asarga chuqurroq nazariy-tahliliy yondashuv.

3.Adabiy portret va esse — ijodkor shaxsi va ijodini yaxlit tasvirlovchi janr. Sharafiddinovning portret-maqolalari bu janrning yuksak namunalari sifatida ta’riflanadi [10].

4.Adabiy obzor — ma’lum davr yoki yil mobaynidagi adabiy jarayonni umumlashtiruvchi sharh.

5.Polemika — qarama-qarshi fikrlar to‘qnashuvida yuzaga keladigan bahs.

6.Monografik risola — yirik ijodkor yoki hodisa haqidagi mustaqil tadqiqot.

Zamonaviy davrda bu ro‘yxatga blog, video-sharh va ijtimoiy tarmoqdagi qisqa fikrlar kabi yangi shakllar qo‘shilmoqda.

Subyekt mezon. Tanqidiy fikrni kim bildirishiga qarab guruhlar ajratiladi:

Akademik tanqidchilar: universitet va ilmiy muassasalarda ishlovchi, ilmiy mezonlarga tayanuvchi adabiyotshunoslar.

Yozuvchi-tanqidchilar: o‘zlari ijod qilib, boshqa ijodkorlar haqida fikr bildiruvchi shoir va yozuvchilar.

Jurnalist-tanqidchilar: matbuot va ommaviy axborot vositalarida adabiy yangiliklarni yoritib boruvchilar.

O‘quvchi-tanqidchilar: ijtimoiy tarmoq va kitobxonlik platformalarida fikr bildiruvchi keng ommadan chiqqan kishilar.

Muhim jihati shundaki, har bir guruh o‘z o‘rniga ega va bir-birini to‘ldiradi. Muammo shunda paydo bo‘ladiki, kasbiy tayyorgarlik talab qilmaydigan fikrlar ba’zan tanqidning nufuzli ovoziga aylanib qoladi.

Baholash mezoni. Tanqidchilikni tasniflashning eng muhim asoslaridan biri tanqidchi qaysi qadriyatlar asosida baho berishidir. O‘zbek tanqidchiligida quyidagi baholash tamoyillari ajralib turadi:

Haqiqatparastlik va samimiylik. Sharafiddinov qarashlarida haqiqatparastlik tanqidchi uchun asosiy axloqiy talab sifatida ko‘rsatiladi [5].

Badiiy mahorat. Asar tili, kompozitsiyasi, obrazlar tizimi va estetik yangilik.

Milliy o‘zlik va ma’naviy-tarbiyaviy qiymat. Asarning milliy tafakkur va qadriyatlar bilan aloqasi.

Yangilik va novatorlik. Ijodkorning avvalgi an’anaga nima qo‘shgani.

O‘quvchi qabuli. Asarning kitobxonga ta’siri va uning e’tirofi.

Bu tamoyillar bir-biri bilan ziddiyatga kirishishi ham mumkin. Masalan, g‘oyaviy jihatdan to‘g‘ri, lekin badiiy jihatdan zaif asarga qanday baho berish masalasi tanqidchilikning eski muammolaridan biridir. Kuchli tanqidchi bu ikki mezonni qorishtirib yubormay, ularni alohida ko‘rsatib baholaydi.

Tasnif bilan bir qatorda, bugungi tanqidchilik duch kelayotgan muammolarni ham ko‘rib chiqish zarur.

Birinchidan, amaliy tanqidning zaiflashuvi. Adabiy jarayon va jurnallarda yangi asarlarga o‘z vaqtida, mustaqil va jiddiy sharhlar yetarli emas, degan fikr adabiyotshunoslar tomonidan tez-tez bildiriladi.

Ikkinchidan, tanqidning axloqiy jihati. Do‘stona maqtov, taqrizbozlik va shaxsiy munosabatlar tufayli sust baho berish hodisalari tanqidchilikning ishonchiga putur yetkazadi. Sharafiddinov kabi tanqidchilar ijodida ko‘zga tashlangan prinsipiallik va ilmiy jasorat bugun ham namuna bo‘la oladi [5].

Uchinchidan, nazariy tayyorgarlik masalasi. Zamonaviy nazariyalarni mexanik ko‘chirish o‘rniga, ularni milliy adabiy materialga moslab qo‘llash kerak. Aks holda tanqid matni atamalar to‘plamiga aylanib, haqiqiy tahlil bo‘lmay qoladi.

To‘rtinchidan, raqamli muhit. Ijtimoiy tarmoqlar fikr bildirishni osonlashtirdi, lekin shu bilan birga yuzaki, tezkor va asossiz baholar ko‘paydi. Kasbiy tanqid bilan ommaviy fikr o‘rtasidagi farqni saqlab qolish muhim vazifa bo‘lib turibdi.

Zamonaviy o‘zbek tanqidchiligining kelgusi taraqqiyoti bir necha yo‘nalishda ko‘rinadi. Birinchisi — an’anaviy mezonlar bilan zamonaviy nazariyalarni uyg‘unlashtirish: milliy adabiyot materialini jahon adabiyotshunosligi tajribasi bilan boyitish. Ikkinchisi — amaliy tanqidni jonlantirish, ya’ni yangi asarlar haqida muntazam, adolatli va dalillangan fikr bildirish madaniyatini mustahkamlash. Uchinchisi — yosh tanqidchilarni tarbiyalash, ularga ustoz-shogird an’anasi orqali kasbiy mezonlarni yetkazish. To‘rtinchisi — raqamli maydonda tanqidiy fikr madaniyatini shakllantirish, bunda kasbiy tanqidchilarning faol ishtiroki muhim.

Tasnif jihatidan esa tanqidchilikka bir mezon bilan emas, bir nechta mezonlarning kesishmasi sifatida qarash maqsadga muvofiq. Aynan bir tanqidchi bir vaqtning o‘zida akademik subyekt, poetik-strukturaviy yo‘nalish tarafdori, esse janrida ijod qiluvchi va badiiy mahoratni birinchi o‘ringa qo‘yuvchi bo‘lishi mumkin. Ko‘p o‘lchovli tasnif mana shunday murakkab hodisani aniqroq tavsiflashga yordam beradi.

Xulosa. Zamonaviy o‘zbek adabiy tanqidchiligi o‘zining tarixiy ildizlariga ega, sho‘ro davri, qayta baholash davri va mustaqillik yillarini bosib o‘tgan murakkab hodisadir. Maqolada uni metodologik yo‘nalish, tadqiq predmeti, janr-shakl, subyekt va baholash tamoyili mezonlari bo‘yicha tasniflash mumkinligi ko‘rsatildi. Bu mezonlar bir-birini inkor etmaydi, aksincha, tanqidchilik hodisasini turli tomondan yoritadi.

Tasnifning ilmiy ahamiyati shundaki, u adabiy jarayonni tartibga soladi, tanqidiy matnlarni o‘zaro solishtirish va ularga munosib baho berish imkonini yaratadi. Amaliy ahamiyati esa tanqidchilik oldida turgan muammolarni aniq ko‘rsatishda, ya’ni qaysi yo‘nalish yetarli rivojlanmagani, qaysi janr yoki subyekt guruhiga e’tibor kerakligini ko‘rsatishda namoyon bo‘ladi. Zamonaviy o‘zbek tanqidchiligi kelgusida ham haqiqatparastlik, badiiy did va ilmiy mas’uliyat tamoyillariga tayanganda, milliy adabiyotning taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shishda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. — Toshkent: Akademnashr, 2013. («Adabiy tanqid» maqolasi.)

2. Navoiy A. Muhokamat ul-lug‘atayn; Majolis un-nafois. Mukammal asarlar to‘plami. — Toshkent: Fan.

3. Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Axmedova Sh. O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. — Toshkent: Cho‘lpon, 2012.

4.Sharafiddinov O. Adabiy etyudlar. — Toshkent, 1968.

5. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. — Toshkent; shuningdek: Ozod Sharafiddinovning lirik she’riyatga qo‘ygan estetik mezonlari haqidagi tadqiqot: inscience.uz, «Linguistics and Linguodidactics» yo‘nalishidagi maqola (onlayn).

6.Karimov N. Istiqlolni uyg‘otgan shoir (Cho‘lpon haqida risola); shuningdek: Naim Karimovning adabiy-tanqidiy faoliyati haqidagi maqola, Zenodo, 2024, doi:10.5281/zenodo.10579073.